

Institut Archeologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
301724@stud.umk.pl

Maciej Urban

DOMNIEMANY GRÓB LUDNOŚCI KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ Z BYDGOSZCZY-CZYŻKÓWKA, STAN. 264

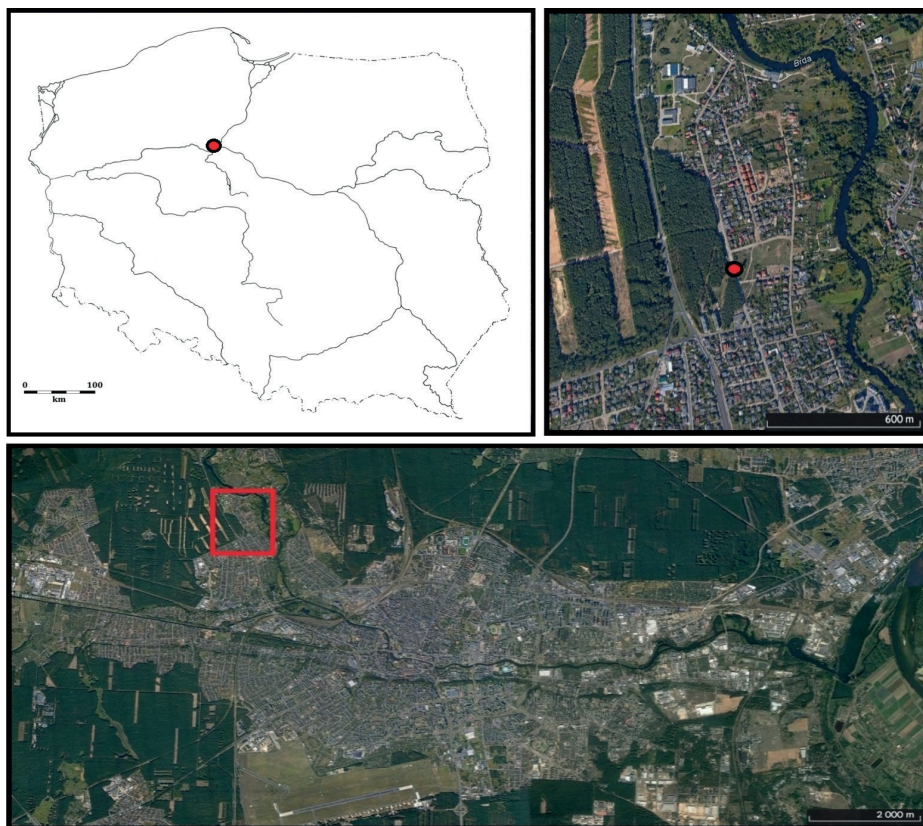
Zarys treści. W 1961 roku, podczas badań ratowniczych prowadzonych przez Czesława Potemskiego na cmentarzysku z epoki żelaza w Bydgoszczy, odkryto dwa naczynia kultury ceramiki sznurowej – puchar doniczkowy zachowany w całości i fragment naczynia z uchem, prawdopodobnie dzbana. W artykule przeprowadzono analizę morfologiczną, stylistyczną i technologiczną naczyń oraz podjęto dyskusję nad ich chronologią względną oraz możliwym kontekstem pierwotnej depozycji. Badania wskazały na późną chronologię zespołu w ramach periodyzacji kultury ceramiki sznurowej w strefie Niżu Polskiego oraz ukazały powiązania ze stylistykami stosowanymi przez nadsolawskie społeczności kultury ceramiki sznurowej z obszaru dzisiejszych środkowych Niemiec. Stwierdzono, że naczynia pierwotnie stanowiły zespół grobowy. W wyniku analizy technologicznej naczyń ustalono, że w masie ceramicznej obok tłuczni barwy białoszarej występuje domieszka schudzająca w postaci przepalonych i rozdrobnionych kości.

Słowa kluczowe: schyłek neolitu, wczesna epoka brązu, kultura ceramiki sznurowej, dary grobowe, Bydgoszcz.

W P R O W A D Z E N I E

Analizowany zestaw naczyń pozyskano w wyniku badań ratowniczych Czesława Potemskiego, przeprowadzonych w 1961 roku na cmentarzysku z epoki żelaza, odkrytym przy ulicy Siedleckiej w Bydgoszczy-Czyżkówku, stanowił stan 264 (Potemski 1985, s. 13; Woźny 2008, s. 84). Okoliczności odnalezienia naczyń nie są do końca znane. Naczynia kultury ceramiki sznurowej (dalej: KCSz) prawdopodobnie zalegały razem w zniszczonym obiekcie funeralnym (?), na którym w późniejszym czasie społeczności kultury pomorskiej umieściły grób. W literaturze zachowały się jedynie lapidarne informacje o przebiegu badań

wykopaliskowych. Nie wykraczały one poza krótką charakterystykę przeprowadzonych prac terenowych i ich lokalizacji na terenie miasta. Wykonana przez autora tego opracowania kwerenda w archiwum Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy¹ nie dostarczyła dodatkowych informacji o badaniach wykopaliskowych Cz. Potemskiego w 1961 roku, które zostały już opublikowane w fachowej literaturze (Potemski 1963, s. 12; Woźny 2003, s. 12; Szalkowska-Łoś, Łoś 2014, s. 40). Czyżkówko jest położone nad rzeką Brdą i stanowi od 1920 roku zachodnią dzielnicę Bydgoszczy (ryc. 1). Z tej części

Ryc. 1. Lokalizacja stanowiska nr 264 w Bydgoszczy (mapy: <https://earth.google.com>, edytowane przez autora)

Fig. 1. Location of site no. 264 in Bydgoszcz (Maps: <https://earth.google.com>, edited by the author)

¹ Autor pragnie podziękować panu Józefowi Łosiowi, kierownikowi Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy, za zwrócenie uwagi na naczynia KCSz z Czyżkówka oraz zgodę na ich opracowanie.

miasta pochodzą także dwa topory łódkowate łączone ze sznurowym kręgiem kulturowym (Woźny 2003, s. 29). Pozostałości KCSz na obszarze aglomeracji Bydgoszczy są nieliczne i nie stwarzają możliwości rozpoznania form osadnictwa oraz szerszej analizy cech sieci osadniczej i reguł jej funkcjonowania. Można jedynie stwierdzić, że ślady aktywności ugrupowań KCSz występują wzdłuż brzegów Brdy (Woźny 2003, s. 12).

Kultura ceramiki sznurowej jest wydzielana na obszarze rozciągającym się od południowej Skandynawii po Alpy oraz wschodnie Karpaty i obejmuje obszar między Renem a środkową Wołgą. Jej trwanie wypełnia całe III tysiąclecie BC (np. Pospieszny 2009, s. 8). Ta archeologiczna jednostka kulturowa jest utożsamiana z ugrupowaniami nomadów, opierającymi swoją gospodarkę w głównej mierze na wędrownym pasterstwie oraz użytkowaniu koni pod wierzch (Kruk 2008, s. 258). Materiały KCSz są znane przede wszystkim z kontekstów grobowych, a pozostałości osadnicze są skromne, co jest interpretowane jako wskaźnik koczowniczego trybu życia. Według jednej z hipotez kultura ta wykształciła się pod wpływem wędrujących ze stepów euroazjatyckich społeczności, które ulegały procesowi neolityzacji pod wpływem kontaktów z lokalną ludnością środkowej Europy, tracąc przy tym swój pierwotny charakter. W przypadku Niżu Polskiego procesom „usznurwienia” mogły podlegać lokalne społeczności późnej kultury pucharów lejkowatych (Kurzawa 2001, s. 78; Pospieszny 2009, s. 16).

Kultura ceramiki sznurowej była zjawiskiem rozległym czasowo i przestrzennie, stąd ogólny stan badań nad zagadnieniem KCSz jest zróżnicowany i zależny od regionu. Ekumena na Kujawach wydaje się stanowić jedną z lepiej rozpoznanych na tle kręgu kultur sznurowych w Europie (Koško 1979; Machnik 1979; Czebreszuk 1996; 2001; Kurzawa 2001; Pospieszny 2009). Zarejestrowano tam materiały z całego okresu rozwoju tej jednostki w Europie Środkowej, z którego najmłodszą jednostkę periodyzacyjną stanowi tzw. horyzont grup lokalnych, reprezentowany w omawianym regionie przez grupę kujawsko-wschodniowielkopolską (Machnik 1979, s. 406). Specyfika materiałów z regionu Kujaw i wschodniej Wielkopolski charakteryzuje się wyraźnymi oddziaływaniami kultury pucharów dzwonowatych (dalej: PDZ) oraz innych kultur protobrazowych z obszarów Niemiec i Czech (Machnik 1979; Koško 1979; Czebreszuk 2001; Matuszewska 2011). Dla terenów Kujaw dysponujemy stosunkowo dużą serią materiałów zabytkowych oraz oznaczeń radiowęglowych, co pozwoliło na wyróżnienie czterech faz stylistycznych (KCSz1–4). Trzy z nich (KCSz1, KCSz2, KCSz4) mają dobrą ewidencję chronometryczną i są datowane kolejno na lata 2900–2500 BC, 2850–2250 BC,

2500–2200 BC (Czebreszuk 2001, s. 68, ryc. 9; Matuszewska 2011, s. 118). Dla obszaru Wielkopolski liczba oznaczeń radiowęglowych jest znacznie mniejsza niż na Kujawach, ale wydaje się, że zjawisko KCSz przetrwało tam względnie długo. Niektóre oznaczenia wskazują na okres 1950–1900 BC, podczas gdy na Kujawach zanik zjawisk utożsamianych z KCSz przypada na 2000 BC (Czebreszuk 2001; za: Matuszewska 2011, s. 124).

Zagadnienie obrzędowości pogrzebowej KCSz w Wielkopolsce i na Kujawach zostało przedstawione w publikacji Łukasza Pospiesznego (2009), w której autor scharakteryzował zwyczaje pogrzebowe i wydzielił przewodnie formy grobów ujęte w sześć grup: groby z konstrukcjami kamiennymi, groby podkurhanowe, groby zbiorowe, groby jednostkowe, groby ciałopalne, groby nieokreślone (Pospieszny 2009, s. 30–66).

Celem pracy jest próba ustalenia/potwierdzenia pierwotnego kontekstu dla naczyń KCSz pozyskanych w Bydgoszczy-Czyżkówku, tj. znalezienia odpowiedzi na pytanie, czy wiązał się on z miejscem o charakterze grzebalnym, czy osadowym.

1. MATERIAŁY I METODY

1.1. METODY

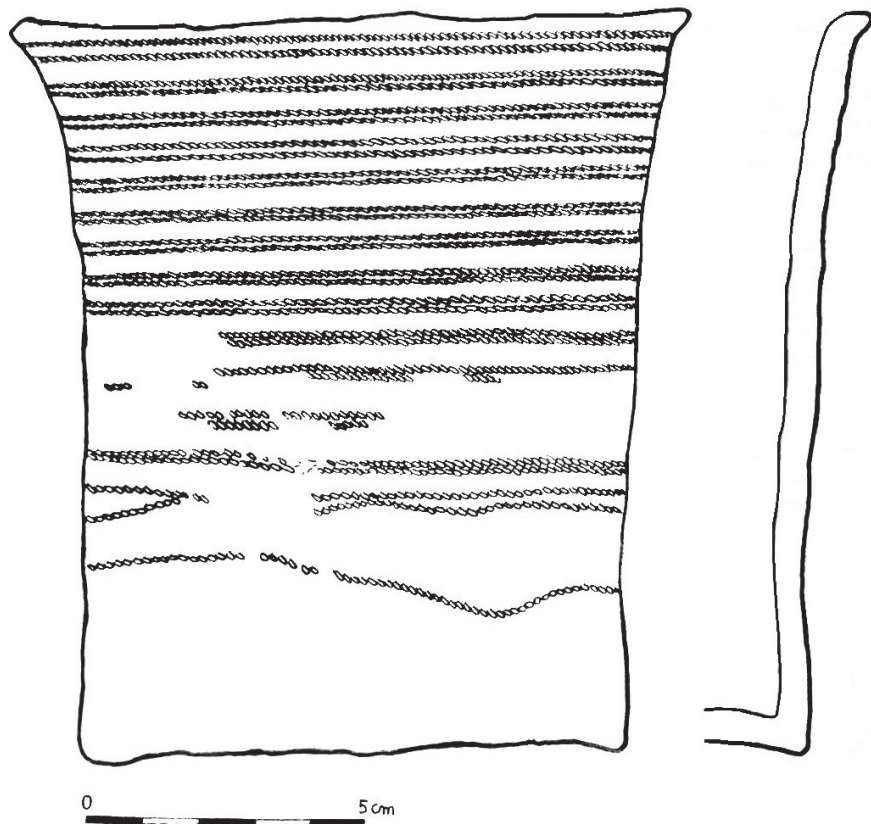
W celu ustalenia chronologii względnej oraz przeprowadzenia analiz technologicznych i stylistycznych posłużono się metodą zaproponowaną przez Aleksandra Kośko (1979), wypracowaną dla materiałów ugrupowań schyłkowego neolitu z terenów Kujaw, z uwagi na genetyczne pokrewieństwo z analizowanymi znaleziskami. Analizę morfologiczną zespołu przeprowadzono na podstawie tego samego opracowania.

1.2. MATERIAŁY

1.2.1. Puchar

Pierwszym z analizowanych naczyń jest zrekonstruowany w całości puchar doniczkowaty (ryc. 2), zbliżony do typu 1.7.1.3 (Matuszewska 2011, s. 76).

Puchar odznacza się prostą i niewyodrębnioną krawędzią wylewu oraz niską i silnie wychyloną lejkowatą szyją, a także prostym brzuścem zakończonym

Ryc. 2. Bydgoszcz-Czyżkówko, stan. 264, pow. loco. Puchar doniczkowaty (rys. M. Urban)

Fig. 2. Bydgoszcz-Czyżkówko, site 264, Bydgoszcz district. Straight-walled beaker (drawing by M. Urban)

nieznacznie wyodrębnionym wklęsłym dnem. Wymiary naczynia: wysokość 12 cm, średnica wylewu 11,5 cm, średnica dna 10 cm, grubość ścianek 6 mm.

Pod względem technologii przygotowania masy ceramicznej naczynie wyróżnia się małą frekwencją domieszki średnio- i gruboziarnistego tłucznia mineralnego barwy szarej oraz, co szczególnie zwraca uwagę, obecnością rozdrobnionych przepalonych kości. Naczynie ma pofałdowaną powierzchnię barwy brunatnej. Przełom jest gruzelkowaty i jednobarwny, w kolorze brunatnym. Ścianki zostały starannie wykończone i mają lekki połysk.

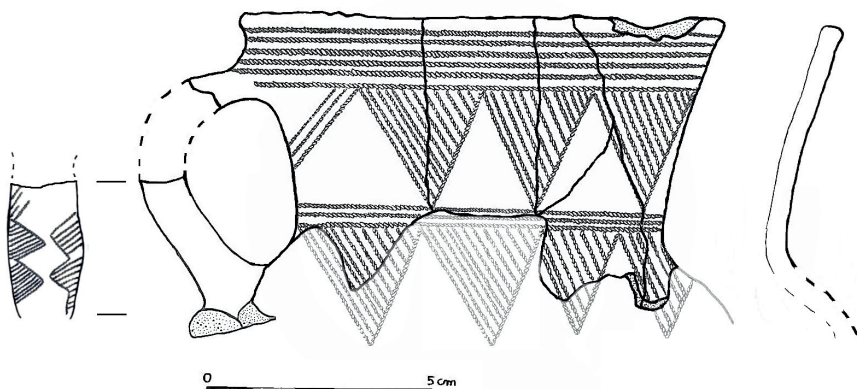
Opisywane naczynie pokryte jest na całej powierzchni ścianek zewnętrznych ornamentem wykonanym odciskami cienkiego sznura dwudzielnego.

Wątek zdobniczy ułożony został w wiązках odciskanego sznura grupujących się po dwie linie w odstępach około jednego centymetra, przy czym odstępy pomiędzy ornamentami zwiększają się w partiach przydennych naczynia. Wątek ten nie został poprowadzony do końca, naczynie w dolnych partiach nie nosi śladów zdobień, a ostatnie linie ornamentu w partiach przydennych odbiegają znacząco od reszty swoją asymetrią przebiegu.

1.2.2. Naczynie z uchem

Drugie naczynie zachowało się fragmentarycznie, co utrudnia przyporządkowanie do określonej grupy morfologicznej. Z uwagi na dosyć dobrze zachowany wylew z szyją przechodzącą w brzusec oraz ich proporcję względem siebie i morfologię ucha można przypuszczać, że opisany fragment naczynia pochodzi od dzbana (ryc. 3). Naczynie ma prosty, wyraźnie zaznaczony wylew, którego ścianka wewnętrzna jest równoległa, a krawędź łukowato wygięta do rdzenia.

W górnej części naczynia znajduje się taśmowate ucho, którego przyczep górny jest położony poniżej krawędzi wylewu na szyjce, a przyczep dolny jest na barku. Ucho zachowało się fragmentarycznie i jest ornamentowane na powierzchni zewnętrznej (ryc. 3). Ornament pokrywał szyjkę oraz górną część

Ryc. 3. Bydgoszcz-Czyżkówko, stan. 264, pow. loco. Fragment dzbana (rys. M. Urban)

Fig. 3. Bydgoszcz-Czyżkówko, site 264, Bydgoszcz district. Fragment of a jug (drawing by M. Urban)

brzuśca, a także całą powierzchnię ucha. Wymiary zachowanego naczynia: wysokość 5 cm, średnica wylewu 9,5 cm, grubość ścianki 7 mm.

Pod względem technologii przygotowania masy ceramicznej oraz wypału naczynie zbliżone jest do opisywanego wyżej pucharu. Masa ceramiczna została starannie przygotowana, a grubość ścianek oscyluje w okolicach 7 mm. W przełomie naczynie nie rozwarstwia się i stanowi zwartą strukturę o grafitowej barwie. Powierzchnia zewnętrzna jest wygładzona i ma barwę brunatną. Z zastosowanych domieszek schudzających wyróżnia się gruboziarnisty tłuczeń mineralny barwy szarej o niskiej frekwencji i średnia ilość domieszki piasku oraz drobnoziarnistego tłucznia mineralnego. Natomiast uwagę zwraca najbardziej występowanie wśród ziaren domieszek licznych fragmentów rozdrobnionych i przepalonych kości (ryc. 4).

Na całej powierzchni ścianek zewnętrznych naczynie zostało dookoła pokryte zdobieniami odciskanego cienkiego sznura dwudzielnego. Można wyróżnić dwa wątki zdobnicze. Główny motyw to ornament wypełnionych trójkątów w układzie piętrowym, który jest szczególnie widoczny na szyi naczynia. Na zachowanych fragmentach brzuśca widać, że ornament ten był przynajmniej raz powtórzony oraz umieszczony został w taki sposób, że wypełnione trójkąty

Ryc. 4. Uszkodzone zwieńczenie krawędzi naczynia z uchem z dobrze widocznymi ziarnami domieszki schudzającej masę garncarską (piasek, tłuczeń mineralny, przepalone kości) oraz zbliżenie na powierzchnię naczynia z domieszką schudzającą w postaci przepalonych kości (fot. M. Urban)

Fig. 4. Damaged rim of a vessel with a handle, showing well-visible grains of the temper (sand, crushed pestle, burned bones), along with a close-up of the vessel's surface, highlighting the temper in the form of burned bone (photo by M. Urban)

znajdowały się pod pustymi przestrzeniami usytuowanymi w górnym pasie, co jest charakterystyczne dla naczyń zdobionych w stylu mansfeldzkim (Krzak 1980, s. 69).

Trójkąty zostały wypełnione ukośnymi odciskami sznura, przy czym w górnym rzędzie liczba tych odcisków jest stała (12). Ornament skomponowany z trójkątów występuje również na zachowanym fragmencie ucha, gdzie szereg trójkątów jest ułożony równolegle do jego krawędzi po obu stronach, pozostawiając pustą przestrzeń między nimi.

Motyw trójkątów został rozdzielony przez trzy rzędy poziomych linii odciskanego sznura dwudzielnego. Na górnej części naczynia, z którego rozchodzi się motyw wypełnionych trójkątów, znajduje się analogiczne zdobienie składające się z pięciu linii.

2. ANALIZA KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA

Chronologię znaleziska z Bydgoszczy-Czyżkówka można ustalić na podstawie analizy porównawczej cech morfologicznych oraz technologiczno-stylistycznych naczyń w regionie o dobrze rozpoznanej dynamice przemian garncarstwa KCSz. Do takiego regionu zaliczają się Kujawy (Kośko 1979; Czebreszuk 1996; Kurzawa 2001). Istotne znaczenie ma również ustalenie, czy opisany zestaw naczyń złożony z pucharu doniczkowego i dzbana mógł występować w zespołach grobowych KCSz.

Puchary doniczkowe, chociaż stanowią prostą formę morfologiczną, w rzeczywistości odzwierciedlają złożone wzorce genetyczno-kulturowe ugrupowań późnej KCSz i ściśle wiążą się z tradycją pogrzebową tych społeczności, będąc charakterystycznym elementem wyposażenia grobowego (Czebreszuk 2001, s. 102). Na tym tle wydaje się zastanawiające, że formy doniczkowe dominują, pod względem liczbowym, w regionach o największym znaczeniu interkulturowym pod koniec neolitu w Europie Środkowej, do których należały również Kujawy (Czebreszuk 2001, s. 102). Warto zwrócić uwagę, że omawiane formy naczyń są rzadko rejestrowane na obszarach wykraczających poza strefy kluczowe w wymianie dóbr i informacji pomiędzy społecznościami schyłkowego neolitu (Czebreszuk 2001, s. 102). Puchary doniczkowe w inwentarzach grobowych KCSz na Kujawach rozpowszechniają się w fazie trzeciej przypadającej na lata 2400/2300 BC, jednak ustalenie centrum kulturowego, z którego omawiana forma mogła być adaptowana, nie jest możliwe. W tym kontekście warto wspomnieć, że znacząca liczba pucharów doniczkowych

została odnaleziona na Jutlandii i wiąże się z tamtejszą odmianą kultury grobów jednostkowych (dalej: KGJ) (Czebreszuk 2001, s. 103).

Podobnie jak puchary doniczkowate, dzbanki w inwentarzach grobowych KCSz należy łączyć ze schyłkowymi fazami tej kultury. W ogólnym ujęciu upowszechnienie się dzbanków w zespołach KCSz jest związane z oddziaływaniami kultur protobrażowych (Krzak 1980, s. 69). Choć uchodzą one za charakterystyczny element wyposażenia grobowego społeczności utożsamianych z kulturą ceramiki sznurowej, to na terenach Kujaw występują stosunkowo rzadko i przeważnie w charakterze inwentarzy późnej KCSz (cykl stylistyki Kruski) oraz starszych faz PDZ (Kośko 1979, s. 155; Czebreszuk 1996, s. 114; Matuszewska 2011, s. 138).

Pod względem cech technologicznych oba naczynia są zbliżone do siebie i charakteryzują się starannie przygotowaną masą ceramiczną oraz małą frekwencją domieszki mineralnej barwy szarej o średniej granulacji, co odpowiadałoby zbiorom z końcowych faz KCSz na Kujawach według klasyfikacji A. Kośko (1979), przypadających na okres wykształcenia się grup lokalnych tej kultury, datowanych na lata 2400/2300 BC (KCSz3) i 2500/2200 BC (KCSz4) (Czebreszuk 1996, s. 104–106).

Warte wyróżnienia jest występowanie wśród ziaren domieszek rozdrobnionych kości. Zaobserwowano je na obu naczyniach i chociaż nie stanowiły dominującej grupy, z uwagi na ich frekwencję jest więcej niż pewne, że zostały dodane intencjonalnie. Zjawisko to jest interesujące ze względu na to, że ten konkretny rodzaj domieszek nie był dotychczas sygnalizowany przez badaczy materiałów ceramicznych KCSz na Kujawach. Intencjonalne dodawanie przepalonych kości do mas garncarskich może wskazywać na działania symboliczne oraz religijne i może mieć związek z wierzeniami społeczności KCSz.

Wykształcenie się grup lokalnych związane było z przekształceniami kulturowymi społeczności KCSz pod wpływem innych ugrupowań ze schyłkowego neolitu. Zjawiska te można obserwować m.in. poprzez zmiany w zakresie wytwarzania ceramiki oraz jej zdobienia. W horyzont KCSz3 oraz KCSz4 na Kujawach i Pomorzu Zachodnim wpisane jest wyodrębnienie oraz rozprzestrzenienie się nowych typów naczyń, które stopniowo zaczęły wypierać starsze formy. Można do nich zaliczyć puchary doniczkowate, które w fazie KCSz3 zaczęły zastępować starsze formy o lejkowatym profilu (Czebreszuk 1996, s. 104–106). Puchary doniczkowate w inwentarzach kujawskich i pomorskich utożsamiane są z oddziaływaniami kręgu jutlandzko-meklemburskiej KGJ i wydają się stanowić charakterystyczny element wyposażenia grobowego (Matuszewska 2011, s. 136).

Występujący na pucharze z Bydgoszczy-Czyżkówka ornament odciskanego sznura dwudzielnego jest często rejestrowany w późnym neolicie na Kujawach, a jego najwcześniejsze zastosowanie w Europie Środkowej przypisywane jest późnym ugrupowaniom kultury pucharów lejkowatych oraz kultur pokrewnych (Kurzawa 2001, s. 180). W przypadku społeczności KCSz najwcześniejsze ślady stosowania ornamentyki sznura dwudzielnego obserwowane są w ramach horyzontu paneuropejskiego, tzw. horyzontu A. Wątek zdobniczy w postaci grupujących się wiązek odciskanego sznura dwudzielnego był znany także we wczesnych fazach rozwojowych KCSz, ale wydaje się on szczególnie charakterystyczny dla jej późniejszych faz, a swoje zastosowanie znajduje m.in. na naczyniach PDZ (Kurzawa 2001, s. 180).

Trudności w jednoznacznej klasyfikacji naczynia z uchem wynikają z jego stanu zachowania, jednak jego asymetria i proporcje wylewu względem zachowanego fragmentu brzuśca sugerują, że fragment może stanowić element dzbana, co jest prawdopodobne z uwagi na wcześniejsze ustalenia.

Widoczny na nim wątek zdobniczy wypełnionych trójkątów stosunkowo licznie reprezentowany był na terenach Dolnego Nadodrza, gdzie jest związany z trzecią i czwartą fazą lokalnej grupy KCSz (Matuszewska 2011, s. 104). Jest on charakterystyczny dla schyłkowych faz tego ugrupowania na terenach środkowych Niemiec (Krzak 1980, s. 69), co sugerowałoby wpływy nadsolawskie na lokalne ugrupowania KCSz nad dolną i środkową Wisłą oraz Odrą. Odwołując się natomiast do znalezisk z ekumeny grupy kujawsko-wschodniowielkopolskiej, należy wskazać, że wątek ten ma analogie w licznych grupach morfologicznych związanych głównie ze schyłkowymi fazami KCSz (Matuszewska 2011, s. 104).

Jak zostało to wcześniej zaznaczone, forma pucharu doniczkowatego, również o zbliżonej kompozycji zdobień, ma swoje analogie wśród materiałów związanych z kujawsko-wschodniowielkopolską grupą KCSz. Zbliżone do opisywanego w tym opracowaniu naczynia odnaleziono m.in. na stanowisku w Pikutkowie w grobie nr 5 (Jażdżewski 1937, s. 95) oraz w Podgaju w grobie (A) nr 1 (Czebreszuk 1996, s. 112, ryc. 26). Naczynia z wyżej wymienionych nekropolii zostały określone kolejno na fazę KCSz3 oraz KCSz4 (Pospieszny 2009, s. 78, tab. 2).

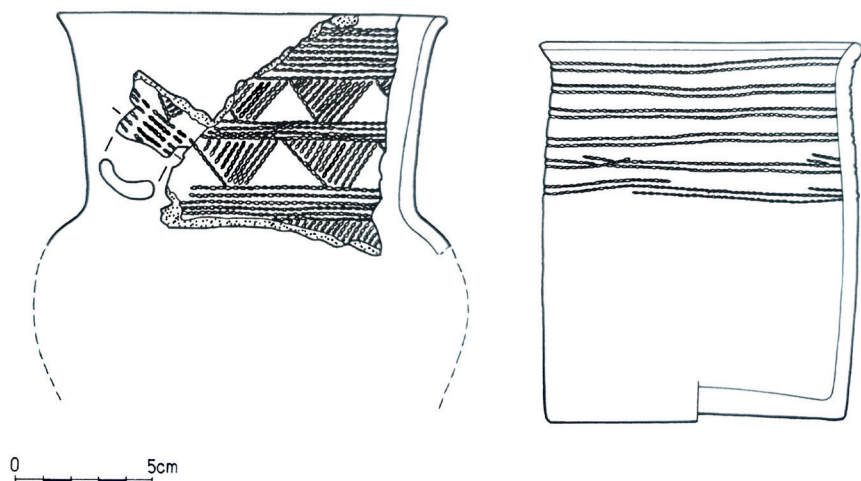
Nieco inaczej prezentują się ustalenia odnośnie do dzbanów. W ogólnym ujęciu występują w charakterze darów grobowych późnych ugrupowań KCSz w całej Europie, jednak na terenie Kujaw rejestrowane są stosunkowo rzadko, a i w innych rejonach ten rodzaj naczynia nie stanowił często spotykanej formy (por. np. Kovářová 2004, s. 24). W tym kontekście interesująco jawią się ustale-

nia dotyczące rozpowszechnienia się naczyń z uchem w materiałach kujawskiej KCSz, utożsamianych z wpływami wczesnej PDZ oraz innymi kulturami protobrazowymi (Pospieszny 2009, s. 71). Dla opisywanego w tym opracowaniu egzemplarza brakuje bezpośredniej analogii.

Obie formy, tj. zarówno puchary doniczkowate, jak i dzbany, znane są z kontekstów grobowych KCSz w strefie aktywności grupy kujawsko-wschodniowielkopolskiej, jednak zestawienie obu takich naczyń w jednym pochówku zdaje się nie występować. Natomiast znane są pochówki zawierające analogiczne wyposażenie, utożsamiane ze społecznościami wczesnej PDZ. Przykładowo obie formy odnaleziono przy pochówku w Bożejowicach w obiekcie B, na stanowisku 8 (Czebreszuk 1996, s. 129). Faza PDZ1, z którą identyfikowany jest ten grób, nie stanowiła jednolitej struktury, konsolidującej społeczności wczesnej PDZ w jedną zwartą grupę kulturową. Wydaje się, że był to raczej zespół stylistyk o różnym pochodzeniu genetycznym, w których znaczny udział miały ugrupowania schyłkowych faz KCSz (Czebreszuk 1996, s. 128).

Interesujące pod tym względem wydają się materiały pozyskane podczas badań prowadzonych na odcinku przebiegu gazociągu tranzytowego w Siniarzewie. Na stanowisku 1 odnaleziono różnorodne materiały osadowe, w tym jamy gospodarcze, pozostałości obiektów szalasowych oraz przyległe do nich cmentarzysko szkieletowe, z którego zachował się grób zawierający 30 fragmentów czaszki (Czebreszuk 2000, s. 425, tab. 2). Analizy materiału kostnego wykazały, że prawdopodobnie należały one do jednej osoby, jednak stan zachowania uniemożliwił ustalenie płci oraz wieku. Wyposażenie grobowe pochówku w Siniarzewie złożone było z pucharu doniczkowatego (ryc. 5) oraz krzemienego grocika (Pospieszny 2009, s. 60). Chronologia pochówku nie została w pełni ustalona, ale biorąc pod uwagę ogólny charakter grobu i wyposażenia, można uznać, że najprawdopodobniej przypadął on na fazę KCSz3 lub KCSz4.

Z osady w Siniarzewie znane są liczne fragmenty naczyń ceramicznych, z czego jeden szczególnie wzbudza zainteresowanie w kontekście znaleziska z Bydgoszczy-Czyżkówka. W jednym z obiektów wystąpił fragment naczynia, zbliżonego formą oraz kompozycją zdobień do analizowanego w tym opracowaniu naczynia z uchem/dzbana (ryc. 5). Stan zachowania fragmentu z Siniarzewa uniemożliwia jednoznaczną klasyfikację naczynia, jednak na podstawie kryteriów metrycznych naczynie to można zaliczyć do amfor lub dzbanów (Czebreszuk 2000, s. 440, ryc. 8). Uwagę zwraca to, że zarówno puchar doniczkowaty, jak i fragment amfory lub dzbana z Siniarzewa noszą zdobienie analogiczne do zestawu grobowego z Bydgoszczy-Czyżkówka.

Ryc. 5. Wybrane naczynia kultury ceramiki sznurowej z Siniarzewa, stan. 1, pow. aleksandrowski (Czebreszuk 2000, ryc. 8: 4, 9: 14)

Fig. 5. Selected vessels of the Corded Ware culture from Siniarzewo, site 1, Aleksandrów district (Czebreszuk 2000, fig. 8: 4, 9: 14)

Chronologia stanowiska w Siniarzewie została określona jedynie względnie, ponieważ jedno oznaczenie radiowęglowe pozyskane dla tych materiałów z 94,5% prawdopodobieństwem mieści się w przedziale 2890–2620 BC. Taki zakres czasowy odpowiada wczesnym etapom rozwoju KCSz na Kujawach i nie jest zgodny z ustaleniami chronologicznymi wynikającymi z analizy formalnych cech naczyń KCSz ze stanowiska w Siniarzewie (Czebreszuk 2000, s. 425, tab. 2).

PODSUMOWANIE

Wyniki przeprowadzonych analiz skłoniły autora do uznania dwóch za-
bytków z Bydgoszczy-Czyżkówka za pozostałości zespołu darów grobowych,
złożonych przy pochówku KCSz ze schyłku tej tradycji kulturowej na Kujawach.
Przemawia za tym kilka istotnych przesłanek. Zestaw składa się z dwóch naczyń
ceramicznych o rozbudowanym zdobieniu. Istnieje wiele potwierdzeń składania
par naczyń w tradycji pogrzebowej społeczności KCSz (np. Machnik 1979,
s. 396; Pospieszny 2009, s. 68–72; Matuszewska 2011, s. 71). Z uwagi na brak
znajomości pełnego kontekstu odkrycia nie jest możliwe określenie formy gro-

bu i pochówku. Badania nad obrzędowością ludności KCSz wskazują, że u jej schyłku groby nie miały raczej formy kurhanowej i prawdopodobnie taka sama sytuacja dotyczyła Bydgoszczy-Czyżkówka (Pospieszny 2009, s. 41–66).

Ustalenie chronologii oparto na wynikach analizy cech technologicznych, stylistycznych i morfologicznych naczyń, które pozwoliły na określenie pozycji taksonomicznej zespołu na fazy KCSz3–4 według periodyzacji kujawskiej. Pod względem cech przygotowania masy ceramicznej oraz wypału obie formy są do siebie zbliżone, dobrze wpasowują się w model wyjściowy A. Kośko (1979) dla schyłkowych faz KCSz na Kujawach i nie wykazują przy tym znaczącej rozbieżności. Kolejnym wyznacznikiem pozwalającym korelować zbiór ze schyłkiem tradycji KCSz jest występujący na fragmencie dzbanka ornament trójkątów wypełniony odciskami sznura, będący charakterystycznym elementem stylu mansfeldzkiego, rozpowszechniającego się pod koniec rozwoju KCSz w Europie Środkowej. Występowanie tego ornamentu może wskazywać również na kontakty kujawskich późnoneolitycznych ugrupowań ze strefą solawsko-nadłabską kręgu KCSz.

Innym interesującym zjawiskiem zaobserwowanym w trakcie analiz technologicznych naczyń jest występowanie wśród ziaren domieszek mineralnych fragmentów rozdrobnionych i przepalonych kości. Ten rodzaj domieszki schudzającej nie wykazuje analogii do ugrupowań grupy kujawsko-wschodniowielkopolskiej, a i poza nią również nie wydaje się częstym komponentem schudzającym masy garncarskie w procesie wytwarzania ceramiki przez społeczności prahistoryczne w neolicie ziem polskich (Kowalski i in. 2020, s. 10). Otwarte pozostaje pytanie o pochodzenie takiego zwyczaju. Nie wiadomo, czy stanowi on efekt związków kulturowych z którąś z protobrażowych społeczności pozostających w kontakcie z ludnością na Kujawach, czy też taki zabieg był związany ze sferą wierzeń ludności KCSz.

Domieszka przepalonych i rozdrobnionych kości jest odnotowywana w naczyniach kultury pucharów lejkowatych, m.in. na stanowisku w Kałdusie położonym na ziemi chełmińskiej. W tym przypadku analizy geochemiczne pozwoliły na ustalenie składu pierwiastkowego domieszek schudzających w analizowanej serii próbek. Badania wykazały, że w większości przypadków zawierały one rozdrobnione i przepalone fragmenty kości, a ich stosowanie nie miało znaczenia technologicznego (Kowalski i in. 2020, s. 6).

Asocjacje domieszki przepalonych kości w naczyniach KCSz z Bydgoszczy-Czyżkówka z obszarem wierzeń nie są przypadkowe. Ustalenia archeologiczne wskazują, że naczynia ceramiczne odgrywały znaczącą rolę w praktykach religijnych, w tym podczas obrzędów pogrzebowych. Jest to sugerowane m.in.

przez współwystępowanie określonych typów naczyń w grobach oraz obecność naczyń specjalnie zdobionych (Wiślański 1979, s. 242). Wykonywanie naczyń z określonych rodzajów mas garncarskich mogło również być wysoko waloryzowane pod kątem działań rytualnych.

Grób KCSz z Bydgoszczy-Czyżkówka można datować na okres 2500–2200 BC. Stanowi on interesujące pod kilkoma względami znalezisko w ramach grupy kujawsko-wschodniowielkopolskiej KCSz. Mimo braku pełnego kontekstu jest jednym z lepiej zachowanych śladów aktywności ugrupowań ze schyłkowego neolitu odnalezionych na obszarze Bydgoszczy. Generalnie wyposażenie grobowe wpasowuje się w tradycje pogrzebowe schyłkowych faz KCSz w regionie, chociaż w kontekście pochówku wystąpił rzadko spotykany w tej grupie rodzaj naczynia ze zdobnictwem nawiązującym do ugrupowań nadsolawskich. Kolejną ważną obserwacją jest obecność niespotykanego w tej kulturze rodzaju domieszki schudzającej w postaci przepalonych i rozdrobnionych kości.

Bibliografia

- Czebreszuk J., 1996, *Společnosti Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań.
- Czebreszuk J., 2000, *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki sznurowej*, [w:] *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego*, t. 3: Kujawy, cz. 4: *Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epoki neolitu i brązu: 3900–1400/1300 przed Chr.*, red. A. Koško, Poznań, s. 423–454.
- Czebreszuk J., 2001, *Schylek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.)*. *Alternatywny model kultury*, Poznań.
- Jażdżewski K., 1937, *Ślady kultury pucharów dzwonowatych na Kujawach*, *Z Otchłani Wieków*, t. 12 (7–8), s. 83–94.
- Koško A., 1979, *Rozwój kulturowy społeczności Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Poznań.
- Kovářová T., 2004, *The spatial distribution of artefacts in Corded Ware graves*, [w:] *Spatial analysis of funerary areas*, red. L. Šmejda, J. Turek, Plzeň, s. 21–37.
- Kowalski Ł., Weckwerth P., Chabowski P., Adamczak K., Jodłowski P., Szczepańska G., Chajduk E., Polkowska-Motrenko H., Kozicka M., Kukawka S., 2020, *Towards ritualisation: insights into bone-tempered pottery from the TRB settlement in Kałdus (Poland, 3500–3350 BC)*, *Ceramics International*, t. 46 (3), s. 3099–3112.
- Kruk J., 2008, *Transport kołowy, orka i udomowienie konia – wynalazki środkowego neolitu*, [w:] *Na pograniczu światów: studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego*

- ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę, red. J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt, Poznań, s. 251–263.
- Krzak Z., 1980, *Geneza i chronologia kultury ceramiki sznurowej w Europie*, Wrocław–Kraków–Gdańsk.
- Kurzawa J., 2001, *Zagadnienie najwcześniejszych faz kultury ceramiki sznurowej na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej. Problem tła genetycznego społeczności kultury pucharów lejkowatych*, Poznań.
- Machnik J., 1979, *Krąg kulturowy ceramiki sznurowej*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 2: *Neolit*, red. W. Hensel, T. Wiślański, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 337–408.
- Matuszewska M., 2011, *Kultura ceramiki sznurowej na Dolnym Nadodrzu*, Poznań.
- Pospieszny Ł., 2009, *Zwyczaje pogrzebowe społeczności kultury ceramiki sznurowej w Wielkopolsce i na Kujawach*, Poznań.
- Potemski C., 1963, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Łódź.
- Potemski C., 1985, *Bydgoszcz w świetle badań archeologicznych: informator*, Bydgoszcz.
- Szałkowska-Łoś J., Łoś J., 2014, *Przewodnik po wystawie stałej „Na pograniczu Wielkopolski i Pomorza. Bydgoszcz i region u zarania dziejów”*, Bydgoszcz.
- Wiślański T., 1979, *Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo-hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkowatych*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 2: *Neolit*, red. W. Hensel, T. Wiślański, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 165–255.
- Woźny J., 2003, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początku średniowiecza*, Toruń.

THE PRESUMED BURIAL OF THE CORDED WARE CULTURE FROM BYDGOSZCZ-CZYŻKÓWKO, SITE 264

Keywords: Late Neolithic, Early Bronze Age, Corded Ware culture, grave goods, Bydgoszcz.

Summary

In 1961, fragmentarily preserved vessels of the Corded Ware culture were recovered during rescue excavations conducted by Czesław Potemski at an Iron Age cemetery located on Siedlecka Street in Bydgoszcz-Czyżkówko. This study aims to determine whether this find should be associated with a burial context or if it reflects another form of settlement activity by the Corded Ware culture population. The recovered set consists of a straight-walled beaker and a fragmentarily preserved vessel with a handle (possibly a jug). The vessels underwent morphological, stylistic, and technological analyses to establish their

chronology, specifics of production, and whether they could represent a contemporaneous set deposited in connection with the funeral rites of the Corded Ware culture people. The results support this assumption. The probable grave of the Corded Ware culture population was dated to the period 2500–2200 BC. Analysis indicates that certain stylistic features of the vessels suggest supra-regional influences, specifically from central Germany. Additionally, an unusual temper in the ceramic mass was identified, consisting of ground and fired bone fragments, atypical for Corded Ware ceramics, which may further indicate a ritualistic use and a deliberate deposition context.